

FRITZ János*

Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola
University of Pécs, Faculty of Humanities, Interdisciplinary Doctorate School

**„AGRÁRIZMUS” A KÉT HÁBORÚ KÖZTI NÉMETORSZÁGBAN
– EGY MENTALITÁSTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS
HISTORIOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN**

„AGRARISM” IN GERMANY BETWEEN THE TWO WAR – AN MENTALITY
HISTORICAL REVIEW IN HISTORIOGRAPHICAL APPROACH

ABSTRACT

This paper examines the mentality history aspects of the nostalgies related to the German “agrarian state” before 1945, while it tries to create a sort of interpretation frame by reviewing the relevant historiographical factors. The first part of the study deals with the survival of the East Elbian large landholding qualifying the statements of the great American economic historian, Alexander Gerschenkron made in his book of 1944 “Bread and Democracy in Germany”. The second part covers the conceptions referring to the elite and peasantry through the viewpoint of the contemporaries and historians. There I analyze to what extent the ecosocial peculiarities of the different district types (little-, big peasantry, and large estates) influenced the image of the countryman of that time. The issue of the Rural People’s Movement (Landvolk) in Schleswig-Holstein, which was considered for long as a “pre-fascist” phenomenon, is of particular interest. Finally I try to put the relationship between “agrarism” and nationalsocialism in its place, as it has been both over- and underevaluated. Although this type of “agrarism” culminated without any doubt in this regime, it is not true that this would have been the ultimate purpose of Nazism. It was especially typical of the German historiography after 1945 to derive the “perilous ideas” from here. But it was an important increment of these analyses springing from self-loathing that in addition to the host medium of these ideas, they threw light upon the rural structures, too.

Kulcsszavak: agrárizmus, „Sonderweg”, belső kolonizáció, háborús blokád, Kapp-puccs, „konzervatív forradalom”, „Landvolk”, prefaszizmus, agrárállam

Keywords: “agrarism”, “Special Path (Sonderweg)”, inner colonization, wartime blockade, Kapp Coup, “conservative revolution”, “Landvolk”, pre-fascism, agrarian state

* PhD-hallgató/PhD-student; fritz.janos.adam@gmail.com

1. Bevezetés

A német „agrárizmus” kapcsán – bár talán helyénvalóbb az agrár-fundamentalizmus kifejezés használata – mindenképp ki kell emelni, hogy arról az országról van szó, ahol a 19. század derekán beköszöntő új ipari nagyhatalmissággal való belső azonosulás az egyes emberek szintjén több generáción keresztül elhúzódott. Bár ebben a német romantikának, a protestáns megújulási törekvéseinek is nagy szerepe volt, de a háttérben sokkal inkább a régi elitek által kifejtett propagandáját kell keresni. Utóbbiak ugyanis arra építettek, hogy mivel a nemzetállam születése az iparosítás által előidézett nagyarányú elvándorlás, városba áramlás („Landflucht”) idejére esett, így az egyének számára a friss nemzeti egység tudatosításában a fő vonatkozási pontot a parasztság – nyelviség síkján pedig az adott dialektushoz való tartozás – jelentette. Az ebből adódó fáziseltolódás abban is megnyilvánult, hogy a konzervatív pártok ideológiáját még a weimari köztársaság idején is – különösen a gazdasági válság idején – az „agrárizmus” testesítette meg.¹ Koselleck-i értelemben itt is arról a társadalmi „tapasztalati tér” („Erfahrungsraum”) és a „történelmi várakozáshorizont” („Erwartungshorizont”) közti aszinkronitásról van szó, ami a modernségbe való átmenet sajátja volt.²

A „barna diktatúra” és a második világháború fényében azonban ezt az „agrárizmust” az 1945 utáni nyugati és német történetírás leginkább a demokrácia, a demokratizálódás szemszögéből közelítette. Elég csak arra utalni, hogy – a híres Turner-féle tétel alapján – gyakran hivatkoztak arra, hogy míg az USA-ban a „*frontier*” a demokrácia bázisa volt, addig annak német megfelelője Keleten éppen, hogy a tekintélyelv megerősödését jelentette.³ Ebben a kontextusban – mint történelmi tehertétel – maga az „agrárizmus” is a náciizmus felé kövezte volna ki az utat. Bár kétségtelen, hogy a németeknél ez az eszmerendszert a náci diktatúra alatt járatták csúcsra, de az már nem igaz, hogy ennek a rendszernek ezen törekvések beteljesítése lett volna a végső célja. A modernkori történészek a náciizmus gyökereinek vizsgálatánál általában a pángermán, antiszemita komponenseket emelik ki. Az olyan neveket, mint Gobineau, Chamberlain, Schönerer, Lueger a magyar közönség jól megtanulhatta Ormos Mária műveiből! Viszont inkább az 1945 utáni német történetírás, ezen belül is különösen a Jürgen Kocka fémjelezte bielefeldi iskola volt az, amely az ide vezető modernizációellenes tendenciákra reflektálva megalkotta a „Sonderweg” tézist. Ennek keretében önmarcangoló jelleggel vizsgálták meg az „ordas eszméket” befogadó társadalmi közeget, különösen a preindusztriális gyökereket. Itt az agrártársadalom-történeti

aspektusait leginkább Hans-Jürgen Puhle vizsgálta az 1960–1970-es években. Puhle e munkáiban a „barna diktatúrát” egyértelműen a 19. századi agrárprotekcionista törekvésekből vezette le.

2. A kelet-elbai nagybirtok 1918 utáni megmaradásának okai

A legelső, a nácizmus és agrarizmus közti összefüggést hangsúlyozó mű már rögtön 1944-ben megszületett, amikor a nagy amerikai gazdaságtörténész Alexander Gerschenkron megírta „Kenyér és demokrácia Németországban” című könyvét.⁴ Az írás lényegében amellől érvel, hogy az a fajta agrárfundamentalizmus, amit a „junkerosztály” 1871 után a hatalma átmentése érdekében kifejtett, 1933 után Hitleréssel jutott el csúcsára. Eltekintve attól, hogy ez az állítás – mint arra majd kitérek – több sebből vérzik, a nácizmussal csak a végén kívánnék foglalkozni. Most előbb a kelet-elbai nagybirtokra szeretnék koncentrálni. Ezzel kapcsolatban Gerschenkron idézi Wilhelm Roepke-t, a szociális piacgazdaság fogalmát megalkotó jeles közgazdászt, aki a harmincas években „napjaink egyik legnagyobb rejtélyének” nevezte a kelet-elbai nagybirtok az első világháború után megmaradását.⁵

Ennek okait az amerikai gazdaságtörténész a következőkben látja: 1. A kelet-elbai tartományokban nem volt olyan agrár-túlnépesedés, mint ami a kelet-európai országokat jellemezte. 2. Telepítési szempontból a nyugati területek parasztjai a maguk fejlettebb viszonyait nem szívesen cserélték fel a Kelettel, úgymond „Mazóviával”. 3. A szociáldemokratákat nem igazán érdekelte az agrárkérdés, elsősorban a munkásságra koncentráltak, ami azon kívül volt nem érdekelte őket. 4. A háború utáni éhínség és blokád sem kedvezett a földosztó hangulatnak. 5. A bolsevikoktól való félelem arra készítette a jobboldali szociáldemokratákat, hogy kiegyezzen a porosz tábornokokkal. Nézzük meg közelebbről a fenti állításokat! Ezek közül az első az, amivel maradéktalanul egyet lehet érteni. A többi a későbbi kutatások fényében már némileg felülvizsgálatra szorul. Ezzel kapcsolatban hadd utaljak Friedrich Wilhelm Boyensnek, egy, a régi Sering-féle porosz iskola nyomdokain haladó szerzőnek a telepítésekről írt könyvére. Gerschenkron téziseit ezen 1959-es könyv idevágó passzusaival árnyalnám.⁶

Ami a nyugati parasztoknak az Elbától keletre való áttelepedésének kérdéséről illeti, először is, volt azért ilyen irányú mozgás, ha ez nem is volt jelentős és tartományonként különbözött. Az Elbától eltávolodva a telepeseiken belül egyre kisebb volt ennek a csoportnak az aránya. Másodszor a nyugati parasztok részéről nem annyira az elmaradott viszonyok estek kifogás alá, hanem a célrégióknak az övékéktől eltérő vallása.

Boyens könyvében éppen ilyen beilleszkedési nehézségekről számol be Mecklenburg kapcsán, ahol katolikus veszfáliai telepesek – a szekularizáció ellenére – hiába akartak gyökeret verni, elszigeteltek maradtak új környezetükben. Egyébként a németeknek a magyarokénál magasabb elvándorlási hajlandósága nagyban összefüggött a lutheranizmusnak a hivatásra („Beruf”-ra) vonatkozó tanításával.

A német szociáldemokráciának az agráriumhoz való hozzáállásáról alkotott gerschenkroni kép is több ponton korrekcióra szorul. A szociáldemokraták ugyanis egyre inkább revizionista irányba mentek el, amely összefüggésben fontosnak tartották az elmozdulást a korábbi nagyüzempárti álláspontjukról. Az első világháború után pedig az a körülmény, hogy Németországban bevezették az általános választójogot, ami felértékelte a vidéki szavazókat, további „revizionista” elmozdulást eredményezett. Ez a trend a párt 1927. évi Fritz Baade nevéhez köthető kieli agrárprogramjában csúcsosodott ki, ami már kifejezetten a kiskgazdaságoknak adott zöld utat. Boyens is kiemeli az 1919. évi birodalmi telepítési törvényt, amit a szociáldemokraták a nacionalistákkal egyetértésben hoztak.

A háborús blokádnak, éhínség lélektani hatását tekintve pedig Gerschenkron azt hagyja figyelmen kívül, hogy Németországban 1918 októberében Hindenburg ígéretet tett a katonák telepítésére. Boyens említi a „baltikumi harmad” kérdését is Ennél a balti tartományokból átkerült jelszónál – ami csak a Kapp-puccs után került le a napirendről – arról volt szó, hogy az átállt balti bárók felajánlották a német kormánynak, hogy birtokaik egyharmadán német katonákat telepítenek. Ígéretekből tehát nem volt hiány, az más kérdés ezek csak töredékesen valósultak meg. A dolog gyakorlati részét tekintve a weimari köztársaság első éveiben egyébként a birtok-kiegészítő célú telepítéseknek is viszonylag nagy súlya volt.

Ami a jobboldali szociáldemokraták állítólagos opportunizmusát illeti, ennek ellentmond a Kapp-puccs ténye. A kezdeményező itt éppen, hogy a jobboldali-konzervatív oldal volt. Ennek kapcsán újból Boyensre kell hivatkozni, aki szerint a puccs a „vidék” preventív célú lázadása volt a „várost” képviselő parlamentarizmus esetleges beavatkozása ellen. Boyens „vidék” alatt természetesen a hagyományos hivatali-földbirtokos vezető réteget érti. Bár a puccs elbukott, azonban azzal, hogy a régi elit megmutatta oroszlámkörmeit, a weimari politikusok többé nem mertek a nagybirtokhoz nyúlni.

3. Miért nem alakult Németországban parasztpárt?

A nagybirtok első világháború utáni megmaradása – különösen a kelet-elbai tartományokban – nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a parasztság érdekartikulációja továbbra is a honorációs-szervezetek („Landbund”) keretei között zajlott. Ám ennek ellenére az 1970-es években Hans-Jürge Puhle utólag mégis megpróbált választ keresni arra a kérdésre, hogy Németországban – egyébként más nyugati országokhoz hasonlóan – vajon miért nem alakult parasztpárt? Puhle szerint ennek oka a németeknél általában a regionális széttagoaltságban, a nagybirtok-monopolizálta érdekviseletben, felekezeti szembenállás primátusában, valamint az industrializmus elszívó hatásában rejlett. Parasztpárt híján maradtak a honorációs-szervezetek, amelyek vonatkozásában az evangélikusok és a katolikusok eredetileg külön-külön egyesületeket hoztak létre. Előbbiek szövetségeit „Bund”, utóbbiakét a „Verein” elnevezés jelezte. Idővel azonban a katolikusok nyitottak az evangélikusok felé – ők voltak kevesebben – és a protestáns tartományokban is katolikus mintára „Verein”-okba tömörültek a parasztok. A következő lépés ezen egyleteknek az országos szinten való összefogása volt. Ennek következtében az eredetileg katolikus konnotáció idővel olyan jelentéstartalom irányba ment el, ami az igazi paraszti szervezetre utalt.⁷

A gazdasági válság azonban jelentősen fellazította ezt a rendszert, még ha a legtöbb régióban alapvetően sikerült is a parasztságot a konzervatív honorációs-szervezeti kontroll alatt tartani. A Jürgen Bergmann–Klaus Megerle szerzőpáros, illetve Rainer Pomp szerint alapvetően négy irányvonal kristályosodott ki.⁸ Az elsőre a legjobb példát Brandenburg jelentette, ahol – erős nagybirtok és erős parasztság mellett – a régi elit továbbra is megőrizte vezető szerepét. (Pontosabban Pomeránia ennek is egy radikálisan szélsőjobboldali válfaját képviselte, amennyiben az itteni „hívásrendi” szervezet Hugenberghez kötődött, amely vonal kész volt szövetkezni a nemzetiszocialistákkal szövetkezni. Pomerániában a Hugenberg-féle irány vonzereje az egysíkúbb termeléssel, a nagybirtok nagyobb eladósodottságával magyarázható. Továbbá e tartományban feszítőbb probléma volt a „Landarbeiter”-kérdés is.)

A második változat az önálló parasztpárt megalakítására tett közép-németországi kísérlet volt. 1928. februárjában főleg türingiai, hesseni, frankeni hatókörrel létrejött a Keresztény-Nemzeti Parasz- és Vidékpártot („*Christlich-nationale Bauern- und Landparteien*”). Ám ez a párt csak nagyon rövid életű volt és az 1930. szeptemberi „*Reichstag*”-választáson végleg megbukott. sikerült konzervatív kontroll alatt tartani az elégedetlenséget. A harmadik utat a schleswig-holsteini „*Landvolk*”-mozgalom

képviselte, és ez már – mint arra alább részletesebben kitérek – éles szakítást jelentett ezzel a rendszerrel. Végül ott voltak a Centrupárt, a katolikus egyház és a „Bauernverein”-ok által befolyásolt nyugati mozgalmak, amelyek megnyilvánulásaikban kevésbé voltak extrémek.

4. Vidéki elitek és a „Landarbeiter”-kérdés

Napjaink egyik kiváló német társadalomtörténészének számító Heinz Reif a munkáiban e rétegnek a megváltozott viszonyok között való az útkeresését emeli ki.⁹ Reif hangsúlyozza, hogy a nemesség a vidéket mindig is a saját terrénumának tekintette, sőt a „vezető szerep vidéken” („Führung auf dem Lande”) felfogás a weimari időkben még hangsúlyosabb lett. A politikai szempontokon túl demonstrálni akarták a „vörös fővárostól” való távolmaradásukat, aminek jegyében programmá vált a vidéki birtokra való visszavonulás. Ám, míg a vezető szerep illúziója a kelet-elbai tartományokban a gazdasági válság hatására végleg szerteoszlott, addig Bajorországban a nemességnek sikerült jobban megőriznie pozícióját. Reif-fal ellentétben viszont Rainer Pomp a brandenburgi hivatásrendi szervezet („Landbund”) példájára hivatkozva – politikailag mindenképpen – kedvezőbben ítéli meg a kelet-elbai nemesség korabeli erőhelyzetét. Szerinte a nemesség az 1924–1928 közti stabilizáció időszakában szándékosan vonult passzivitásba, mivel fő célját, a birtokainak szocializálásának megakadályozását lényegében már köztársaság első éveiben elérte. Az olyan távlati célok pedig, mint a monarchia visszaállítása, Weimar bukása, időben kitolódtak. Mindezen túl a nemesi nagybirtokosok azért is távol maradtak az érdekvédelmi szervezettől, mert riasztotta őket a parasztság túlságosan erőszakos nyomulása. Pomp szerint a nemességnek és parasztságnak a szervezet vezetésében való osztozása szükségszerűen az antiszemita tartalmak fokozódásával járt, hiszen, ha a nemesség a monarchia bukásával bizonyítani akarta vezetésre való termettségét, igazolnia kellett neki, hogy ő maga is a „népből sarjadt”. Viszont annak, hogy a dolgok tiszta parasztpárt irányába fejlődjenek, úgy vetettek gátat, hogy sok pénz költöttek paramilitáris egységek (pl. a „Stahlhelm”) fenntartására.¹⁰

Mindezzel együtt a keleti-elbai tartományokban az igazi agrártársadalmi problémát már a császárság idejében a „Landarbeiter”-kérdés jelentette, noha az olyan nagyváros-ellenes ideológusok, mint a néprajzos Wilhelm Heinrich Riehl, a statisztikus Georg Hanssen és a szociáldarwinista antropológus Otto Ammon még a parasztra, és nem a „Landarbeiter”-re fókuszáltak. 1914 előtt leginkább Theodor von der Goltz, a konzervatív agrárközgazdász volt az, aki utóbbiakat – akik körében hagyo-

mányosan a szociáldemokrácia szervezkedett – szeretne volna megnyerni a konzervatív-nemzeti oldalnak, miközben fontosnak tartotta szociális felemelésüket.¹¹ A weimari köztársaság idején ezt a munkát Heinrich Sohnrey¹² folytatta, aki már az 1890-es években – a porosz agrárminisztériumnak az agráriusokkal szembenálló erőinek támogatásával – e célra külön szervezetet („Deutscher Verein für ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege”) hozott létre. Vidékfejlesztési kézikönyve,¹³ amely egyáltalán nem emlékeztet az addigi „Agrárpolitik” címet viselő egyetemi tanári jellegű téziseket tartalmazó művekre – mindazonáltal, számos praktikus javaslatot tartalmaz a vidéki életminőség javítását és közösségteremtést illetően. Sohnrey későbbi életútját tekintve – amelynek során sokszor szembement mind az agráriusokkal, mind a szociáldemokratákkal – nem meglepő, hogy az végül a náci pártba torkollott.

5. A schleswig-holsteini „Landvolk”-mozgalom

A gazdasági válság kezdetén az a mozgalom, ami a hagyományos honorációs szervezeti kereteket leginkább szétfeszítette és ami hamarosan egész Észak-Németországra kiterjedt, a schleswig-holsteini „Landvolk” („Vidék Népe”) volt. Erre az akcióra azonban rávetül annak árnyéka, hogy 1929-ben ebben a tartományban ért el először áttörést az NSDAP a vidéki szavazók körében. A két tény a későbbi közkeletű magyarázat szívesen össze is mosta, mondván ez az úgymond „prefasiszta” paraszti elégedetlenségi mozgalom tisztította volna meg a náciak előtt az utat. De valóban egy „prefasizmusról” lett volna szó? Az olyan szaktörténészek, mint Rudolf Heberle, Gerhard Stoltenberg, Dieter Gessner munkái nyomán már némileg árnyaltabban látjuk a kérdést. E művek olyan momentumokra hívják fel a figyelmet, ami cáfolja mind a konzervatív propaganda kliséit, mind a háború utáni baloldali magyarázatokat.

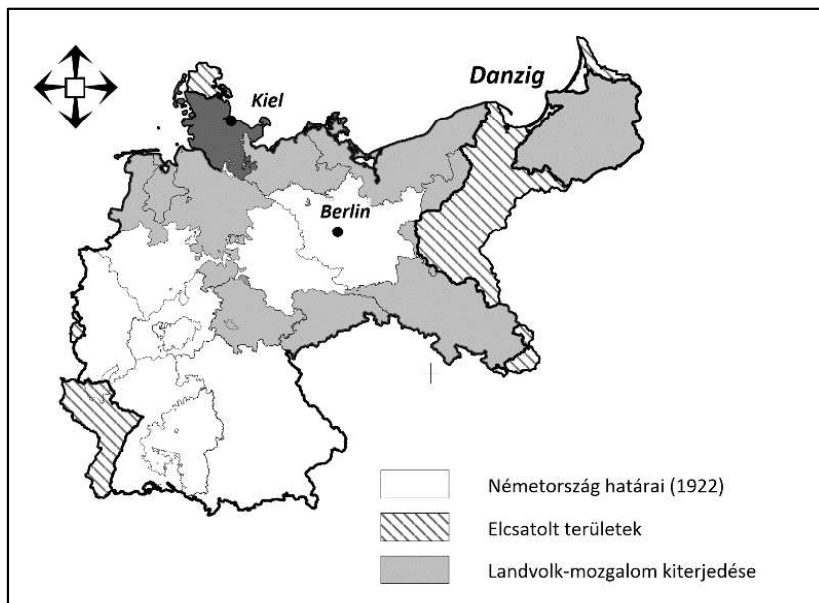
Ezek szerint Schleswig-Holstein már 1914 előtt egy baloldali fellegvár volt és 1918- Nem véletlen tehát, hogy az intenzív gazdálkodásra való átállás itt volt legelőrehaladottabb, aminek következtében a parasztság országosan is itt halmozta fel a legtöbb adósságot. Ebből adódott, hogy a gazdasági válság idején a paraszti elégedetlenség a tartományok közül Schleswig-Holsteinban tetőzött leginkább. Ezt fokozta az is, hogy amikor 1925-ben Németország visszatért agrártermékei vámvédelméhez, az inkább a kelet-elbai gabonatermelőknek kedvezett. A tartomány székhelyén, a Kielben kirobbant matrózlázadással kezdődött az a forradalom, amely végül elvezetett a császárság bukásáig.

Másrészt az említett szerzők arra figyelmeztetnek, hogy mivel a tartományt 1866-ban annektálták a poroszok, a „Landvolk”-nak – azzal

együtt, hogy igenelte a német egységet – erősen poroszellenes éle is volt. Miközben Schleswig-Holstein abban is különbözött a kelet-elbai területektől, hogy itt feudalizmus idején is sok helyen nem volt jobbágyság, hanem szabad parasztság dominált.¹⁴ A belső szeparációra irányuló törekvés a dán viszonyok élénk figyelemmel kísérésével párosult, amit igyekeztek utánózni.

Mindezen túl a parasztság Schleswig-Holsteinban a városi középosztállyal nemcsak gazdaságilag, hanem társadalmilag és kulturálisan összefonódott. Mindez megteremtette annak lehetőségét, hogy a „Landvolk”-kal egy, a hivatásrendi kereteket túllépő széles paraszti elégedetlenség jöjjön létre. Mai terminológiával élve itt egy lazán szervezett polgári engedetlenségi mozgalom jelent meg, amely nagy tömegdemonstrációkon tiltakoztak a kényszerárverések ellen és az adózás megtagadására szólítottak fel. A „Landvolk” hamarosan egész Észak-Németországra kiterjedt, kibontva a 15. századi parasztháborúk fekete lobogóját.

1. ábra. A Landvolk mozgalom kiterjedése Németországban
Figure 1.: Extension of the Landvolk movement in Germany

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

De hogyan telepedtek rá a nácik erre az apolitikusnak egyébként nem mondható parasztszervezetre? 1929–30-ban az NSDAP már egy feltörekvő párt volt, amely vidéken is kizárólagosságra tört és hosszú távon szeretne volna kizárni az ilyen spontán akciókat. A Landvolk” bekebele-

zése során a nácik előbb átvették a paraszti aktivisták „völkisch” szóhasználatát vették át, majd lemásolták a mozgósítási módszereket, végül a mozgalmat a többi párttól elszigetelve és a vezetőket félre állítva teljesen kisajátították a kezdeményezést.

6. A régi konzervatív jelszó: „vissza az agrárállamhoz”

A jobboldali pártok olvasatában a mezőgazdaság bajaira a megoldást – mint „ultima ratio” – az „agrárállam” ígérete jelentette. Ez a toposz még 1880-as évek vitáira megy vissza, amikor a konzervatívok azzal érveltek az „ipari állam” ellen, hogy az fokozott mértékben sodorhatja az országot világpolitikai konfliktusokba, valamint, hogy a növekvő ipar növekvő szocializmust jelent.¹⁵ Ám a későbbi fejleményeket tekintve, feltehetjük a kérdést, hogy vajon mi volt a különbség a régi vágású konzervatív nacionalisták (Sering), a későbbi radikális jobboldaliak (Hugenberg) és a nemzetiszocialisták (Darré) által vizionált „agrárállam” között? Itt látni kell, hogy Sering még a hagyományos nemzetpolitikai felfogás nyomvonalán haladt, azaz fő törekvése az volt, hogy a parasztgazdaságok számának szaporításával – ami implikálta a nagybirtok „organikus” úton való lebontását – Keleten egy „parasztokból álló fallal” állja útját a „szláv veszélynek. Fontos kiemelni, hogy Sering ebbeli törekvését 1918 után már nem kötötte össze az agrárprotekciónizmus követelésével, úgy vélve, hogy az már túlhaladottá vált.

Vele szemben Hugenberg hozzáállása erősen gazdaságpolitikai indítatású volt. Ő, mint a válság során veszteséges – és éppen ezért a vámvédelemre szoruló – ágazatok, úgy, mint a nehézipar és a mezőgazdaság érdekeinek szólója, erőteljesen protekcionista alapokon állt. Ezen kiindulásból – mint arra a „Keleti Segély” („Osthilfe”) körüli csatározások rávilágítottak – a lehető legnagyobb mértékben meg akarta óvni a nagybirtokot. Darré-nál, a felemelkedő náci párt agrárpolitikusánál viszont a „faj” örve alatt, egy új vidéki elit, egy „új nemesség”, („Neuadel”) megteremtése volt a cél. Ne feledjük, hogy a náci párt eredetileg egy városi formáció volt, amely meg akarta vetni lábát vidéken. Mindettől függetlenül mindegyik variáns a hivatásrendiség talaján állt, amely modellre ebben az időben már az olasz minták is rányomták bélyegüket.

Az 1933-as náci „Machtergreifung” idején a „vissza az agrárállamhoz” jelszava – ami a német viszonyok ismeretében meglehetősen furcsán hangzik – két kérdést vet fel. Az egyik, hogy itt vajon csupán az agrárnépesség lett volna megnyeréséről szó? A másik, hogy – mint arra alább kitérek – ez burkoltan az autarkia kiépítésének szándékát jelentette volna? Nézzük mindenekelőtt az agrárnépességnek szóló propagandát!

Itt lehet „pro” és „contra” alapon passzusokat idézni Hitlertől¹⁶, bizonyítva annak „agrárállam” iránti elkötelezettségét, ám a szavahihetőség több mint kétséges. Bizonyossággal csupán annyit mondható, hogy a gazdasági válság radikalizálta a vidéki szavazókat, különösen a gabona-termelő keleti tartományokban. Az más kérdés, hogy a diktatúra elmélyülésével később egyre inkább kiábrándultak a náciokból. Ez következett be a nagy kelet-elbai agrárjellegű tartományban, Pomerániában is! Konrad Heiden az egyik legelső – svájci emigrációban írt – Hitler-életrajz szerzője arról tudósít, hogy az 1932-es választási hadjárat során milyen ovációval fogadták itt a leendő diktátort.¹⁷ A Darré-féle szervezet 1934-es hangulatjelentései viszont ugyanitt már arról számolnak be, hogy a parasztok elégedetlenek, mert bár a náci piacszabályozás stabil árakat teremtett, de áruhiány van, az állam pedig mindenbe beavatkozik.¹⁸

7. A darré-i „agrárállam”: „vér és rög”, „termelési csata”

Amire a „vissza az agrárállamhoz” jelszó a vidéken való konszolidáción túl alkalmas volt, az az, hogy elterelje a figyelmet a kezdődő fegyverkezésről. E feladatokra az argentinai születésű Walther Richard Darré-nál alkalmasabb embert keresve sem lehetett találni. A Himmler-hez hasonlóan agrármérnök végzettségű Darré a maga indoktrináltságával, parasztideológiájával meggyőzően tudta azt a külföld felé kommunikálni, hogy – ha furcsa módon is, de – békés építkezés folyik.¹⁹ Darré az „agrárállamra” vonatkozó koncepciójában alapvetően Gustav Ruhland-hoz, a gabonaválság időszakának antiliberális teoretikusához nyúlt vissza, aki abban az időben az agrárautarkia, egyfajta tervgazdálkodás és mindenekelőtt a gabonakereskedelem állami monopóliumának talaján állt. Mivel e metódusok a „nagytér-gazdaság” korában már bizonyos fokig elavulttá váltak, ezért Darré azokat „piacszabályozássá” („Marktordnung”) és „részleges autarkiává” („Teilautarchie”) oldotta. Utóbbi a kelet-európai agrárgazdaságokat úgy illesztette be a „nagytér-gazdaság” rendszerébe, hogy azokat nyerstermék-beszállítói szerepre kárhoztatta. Odahaza Darré a „Birodalmi Élelmezési Renddel” (Reichsnährstand”) egyfajta náci „szántóföldtől az asztalig” típusú szervezeti formát célzott meg, amellyel arra törekedett, hogy átfogja a termelőket, a feldolgozó üzemeket és az élelmiszerkereskedőket.

Bár ezen intézkedések kifelé egy időre biztosították a rendszernek a működését, Darré-nak azonban – aki ideológusnak jobb volt, mint agrárpolitikusnak – a tényleges eredményeket egyre inkább a szómágiával kellett pótolni. Ennek keretében a „parasztot” megkülönböztették az alacsonyabb kategóriát jelentő „földművestől”, ilyen értelemben a nagybir-

tokos gróf is „paraszt” volt. Az kétséges, hogy a rendszer a nagybirtokot kívánta volna restaurálni. Inkább az lehetett a cél, hogy a nagybirtokot hosszú távon a parasztságban feloldják, de erre már nem volt idő. Darré ugyanis egyre inkább szembekerült mind Schacht-tal, a gazdasági miniszterrel, aki a fiskális politika oldaláról kritizálta törekvéseit, mind Göringgel a fegyverkezés szempontjából támadta.²⁰

A „birodalmi parasztvezető” („Reichsbauernführer”) mentségére ugyanakkor elmondható – hivatkozva itt Horst Gies-re, a náci agrárpolitika szakértőjének véleményére²¹ –, hogy a nácik hatalomra jutásukkor dilemmában voltak, hiszen két egymással ellentétes dolgot vállaltak fel. Egyrészt a német mezőgazdaság válságának megoldására a reagrárosodást. Másrészt pedig az iparosítás mellett is hitet tettek, hogy felszámolják a munkanélküliséget. Ilyen körülmények között csak a nagytér-gazdaság lehetett az, ami az ipar és a mezőgazdaság egyensúlyának megbomlását elodázhatta volna. Kezdetben úgy tűnt, hogy az iparosítás csak átmenetileg kell, de ez a remény csalókanak bizonyult, hiszen erre már a fegyverkezés miatt szükség volt, továbbá a hosszú távú trendek is az iparosítás mellett szóltak.

A „Machtergreifung”-ot követően egyre inkább kiéleződött harc a náci hierarchián belül a fegyverkezési és az átideologizált agrárlobby között. Ennek során az agrárlobby a következőkre hivatkozhatott: a mezőgazdaság és a parasztság jelentette a náci ideológia egyik fontos vonatkoztatási pontját, valamint az „élelmezési szabadság” („*Nahrungsfreiheit*”) biztosításának fontosságára hivatkozhatott. Ám az utóbbi már a harmincas évek közepén csődöt mondott, 1938/39-ben a német önellátási szintet 83%-ra becsülték. Ebből adódóan egyre inkább a fegyverkezési lobby kerekedett felül, amely 1936-ban elindította a Négyéves Tervet. 1934-től visszaesett a telepítési tevékenység is, már csak azért is a hadseregnek repülőterekre, gyakorlóterekre volt szüksége.

8. Összefoglalás

A felemás módon megvalósult demokrácia, azaz az a „születési rendellenesség”, hogy a régi elitek helyükön maradtak, a korabeli német vidék problémáinak kezelésében is érezte hatását. David Schoenbaum szerint, míg a harmincas évek Németországának keleti tartományaiban stagnált az ipari fejlődés, addig a nyugatiakban jelentős agrár-túlnépesséssel kellett számolni.²² Az, hogy erre a megoldást a kolonizációk folytatásában – különösen a Nyugat–Keleti Telepítés („*West–Ost Siedlung*”, WOS) felerősítésében – látták, a problémák felszíni kezelésére utal. Bár a weimari idők felpörgetett telepítései szociális értelemben már kétség-

telenül előrelépést jelentettek a császári időszak kolonizációihoz képest, de ezek helyben inkább a problémák további halmozódásával jártak.²³ A csapdahelyzetből az igazi kiút vagy egy radikális földreform, vagy egy széleskörű iparosítási folyamat beindítása lehetett volna. Ám ezek egyike sem volt kívánatos, mivel mindenképpen a régi elitek hatalmának lebontását eredményezték volna. Miközben a másik oldalon ezen forгатókönyvek tényleg elvezethettek volna a „Landarbeiter”-osztály felemeléséhez, illetve kifogták volna a szelet az elvándorlás vitorláiból.

A náciizmust illetően utólag nem is az az érdekes, hogy ki volt ennek a szálláscsinálója, hanem az, hogy a húszas évekre már megjelent az „agrárizmus” egy új generációja, amely – ha nem is túl sikerrel, de – igyekezett túllépni a hivatásrendi kereteken. A válság idején egyébként más nyugat-európai országokban – skandinávoknál, franciáknál – is voltak hasonló paraszti elégedetlenségi mozgalmak. Franciaországban a dorgérizmus, a Henri Dorgères vezette akció mozgatott meg nagy tömegeket.²⁴ Német vonatkozásban a schleswig-holsteini eset arra világít rá, hogy a hagyományos agrárizmus hagyományos struktúrái már nem tudták az agrárválságot kezelni, a feltörekvő új erők pedig dilettánsak voltak. Ilyen körülmények között a náciok ragadták magukhoz kezdeményezést, akik szintén egy, a saját képükre gyúrt hivatásrendiséghez tértek vissza. Ha a parasztpártiságnak nem is kedveztek a feltételek, erre az időre már a hivatásrendiség túlhaladottá vált. Hiszen a nagybirtok és a parasztság közti bizalom még régen megbomlott, ahol ki-ki a saját útját járta – erre az „Osthilfe”-vel való visszaélések csak ráerősítettek –, és egy közös szervezetnek csak kényszerházasság-jellege lehetett.

Kétségtelen, hogy az agrárizmus a náciok idején, pontosabban Darré minisztersége alatt tetőzött, de az már nem igaz, hogy ennek a rendszernek ez volna a végső célja, hiszen az a revansizmus, amely kezdettől fogva áthatotta a náci párt törekvéseit, értelmét veszítette volna. Az is vitatható, hogy ami megvalósult ebből az „agrárizmusból”, az a kelet-elbai nagybirtok érdekében történt volna. Társadalompolitikájukban a náciok a nemességen túl akartak lépni, a nagybirtokot csak egy bizonyos szintig tolerálták.²⁵ Darré-nak – ha hitelt adhatunk Heinz Haushofer-nek – az volt a tragédiája, hogy komolyan gondolta paraszttideológiáját. 1936-tól egyre inkább háttérbe szorult, majd 1942 tavaszán végleg lemondott.

JEGYZETEK/NOTES

1. Gessner, Dieter (1976): Agrardepression, Agrarideologie und konservative Politik in der Weimarer Republik. Zur Legitimationdproblematik konservativer Politik in der Zwischenkriegszeit, Franz Steiner Verlag GmbH., Wiesbaden, pp. 168–179.
2. Wolfgang Kaschuba (1990): Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok In. Vári András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek I., Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest. pp. 67–70.
3. Gerschenkron, Alexander (1966): Bread and Democracy in Germany, Cornell University Press, Ithaca and London. p. 21.
4. Gerschenkron, Alexander (1966): Bread and Democracy in Germany, Cornell University Press, Ithaca and London.
5. Uo. p. 93.
6. Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band: Das Erbe Max Serings, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn. pp. 97–99.
7. Stoltenberg, Gerhard (1962): Politische Strömungen im schleswig-holsteinischen Landvolk 1918–1935. Ein Beitrag zur Meinungsbildung in der Weimarer Republik. Herausgegeben von der Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Droste Verlag. pp. 40–46.
8. Bergmann, Jürgen–Klaus Megerle (1989): Protest und Aufruhr der Landwirtschaft in der Weimarer Republik (1924–1933). Formen und Typen der politischen Agrarbewegung im Regionalen Vergleich. In. Kaelble, Hartmut–Kiesewetter, Hubert–Megerle, Klaus: Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen, pp. 200–287.
9. Reif, Heinz (2012): Adel im 19. und 20. Jahrhundert, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München.
10. Pomp, Rainer (2011): Bauern und Grossgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933, Akademie Verlag GmbH., Berlin. pp. 304–335.
11. Goltz a „Landarbeiterek”-nek a polgári társadalomba való sikeres beintegrálása érdekében a következő javaslatokat tette: telephelyeiket közigazgatásilag és szavazóközrétileg egyesítsék a közeli községgel, kapjanak szavazati jogot, szervezkedhessenek, javítsák szociális körülményeiket (lakáskérdés), javítsák anyagi viszonyaikat, műveltségük emelését, E javaslatok nagy részének megvalósítására azonban csak 1918 utáni új rendszerben került sor. (Goltz, Theodor von der [1872]: Die ländliche Arbeiterfrage und ihre Lösung, Danzig.)
12. Sohnrey egy észak-németországi báró és egy cselédlány törvénytelen fia volt, tanítónak tanult, vidéki történeteket elmesélő íróként indult. A „Heimat” szó – ami a nagyarányú elvándorlásra való reakció volt – berobbanása a köztudatban neki tulajdonítható. (Stöcker, Georg [2011]: Agrarideologie

- und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R unipress GmbH., Göttingen. pp. 42–95.)
13. Sohnrey Heinrich (1901): Wegweiser für ländliche Wohlfarts- und Heilmatspflege, Dorfschriftenverlag, Berlin.
 14. Julius Langbehn író, aki a 19. század végén a helyi a „Los von Berlin”-mozgalmat elindította, megalkotta azt a tézisé is, miszerint az alsószászok és poroszok között alkati különbségek is vannak. Ez már abban az időben nagy visszhangra talált. (Heberle, Rudolf [1962]: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918–1932, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart. p. 144.)
 15. Az 1902-es Bülow-féle vámtarifa-intézkedéseket megelőző parlamenti vitában Posadovszky gróf, a német agráriusok vezérszónoka ezeket az érveket hozta fel az „agrárállam” mellett. (Panzer, Arno [1975]: Die Industrie und Landwirtschaft im Spiegel der Außenwirtschaft und Zollpolitik von 1870 bis heute, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Jahrgang. 23. Heft 1. 1975. pp. 71–75.)
 16. Idehaza 1935-ben Kerék Mihály is nagy tetszéssel idézte Hitlernek azt a beiktatásakor tett kijelentését, miszerint, „A Harmadik Birodalom vagy egy parasztállam lesz, vagy megsemmisül.” („Das Dritte Reich wird ein Bauernreich sein, oder es wird untergehen.”) (Kerék Mihály [1935]: A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886-1935-ig. *A Magyar Út Kiadása, Budapest.* p. 12.)
 17. „...Egy ízben baleset éri a menetrendet és Hitler megkésve jön Stralsundba gyűlésre. Nyolc órára kellett volna ott lennie és éjszaka fél háromkor jött meg. 40 000 ezer ember nyolc óra hosszat kitartott, aztán Hitler másfél óra hosszat beszélt, a szürkülő hajnal elibe. Negyven-ezren álltak, mint a cövek, és a pirkadatba énekelték, „Deutschland über alles!”...” (Konrad Heiden [1937,1989]: „Hitler”, Kelta Kft., Budapest, p. 180.)
 18. Barch R16 2060 51 1935. január 11-ei jelentés, pp. 4–5.
 19. Darré-nál valóban nem „békeszínlelésről” szó, mint ahogyan azt Vitári Zsolt a „Hitlerjugend” 1939 előtt intenzíven ápoltt külkapcsolatai kapcsán írja, amellyel a cél az volt, hogy eltereljék a figyelmet a készülődő német agresszióról. (Vitári Zsolt [2012].: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, pp. 104.) Heinz Haushofer német agrártörténész szerint Darré ellenezte a keleti hódító háborút és élesen szembe szállt a „felsőrendű faj” („Herrenvolk”) gondolatával. (Haushofer, Heinz [1959].: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II, Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien, pp. 320–321.)
 20. Petzina, Dietma (1968): Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierteljahresplan. Deutsche Verlagsanstalt, München, pp. 95–105.
 21. Gies, Horst (2000): Reagrarisierung oder Industrialisierung? Programmatik und Realität in der nationalsozialistischen Agrar- und Wirtschaftspolitik, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Jahrgang 48. 20001, Heft 2. pp. 145–160.

22. Schoenbaum, David (1968): Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin. p. 368.
23. A telepítések felpörgetésének ellenzői a kelet-elbai tartományokban mind nagyobb számban megjelenő dél- és nyugat-németországi parasztok láttán azt híresztelték, hogy Északra vissza akarják lopni a katolicizmust. (Topf, Erwin, 1933: Die Grüne Front. Der Kampf um den deutschen Acker, Rowolt Verlag GmbH., Berlin W50, p. 182–185.
24. Puhle, Hans-Jürgen (1977): Warum gibt es in Westeuropa keine Bauernparteien? In: Gollwitzer, Heinz (herg.): Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York. pp. 603–667.
25. Darré 1934-ben az egyik pomerániai gyűlésen a következőket mondta: „Ott, ahol a nagybirtok megtudott állni a saját lábán, maradjon meg a továbbiakban is. Visszont ott, ahol a nagybirtokot nem lehet többé fenntartani, adja át a helyét életképesebb, a gazdasági struktúrájának megfelelő viszonyoknak. A mai naptól a kelet-elbai nagybirtok, mint a nemzetség birtoka, megmaradhat egy küszöböt elérő szinten, ha megéri az idők szavát.” („Der ostelbischer Großgrundbesitz von heute kann sich als Geschlecht auf der Scholle halten, wenn er den Geist der Zeit erkenne.”) (Schoenbaum, David [1968]: Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches, Ullstein Buchverlage GmbH&Co. KG., Berlin. p. 198.)

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Bergmann, Klaus (1970): Agrarromantik und Grosstadtfeindlichkeit, Hain Verlag, Meisenheim am Glan. Gerschenkron, Alexander (1966): Bread and Democracy in Germany, Cornell University Press, Ithaca and London.
- Bergmann, Jürgen–Brockstedt, Jürgen–Fremdling, Rainer–Hohls, Rüdiger–Kaelble, Hartmut–Kieswetter, Hubert–Megerle, Klaus (1989): Regionen im historischen Vergleich. Studien zu Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Boyens, Friedrich Wilhelm (1959): Die Geschichte der ländlichen Siedlung Erster Band: Das Erbe Max Serings, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn.
- Boyens, Friedrich Wilhelm–Lehnich, Oswald (1960): Die Geschichte der ländlichen Siedlung. Zweiter Band: Das wirtschaftliche und politische Ringen um die ländliche Siedlung, Landschriften-Verlag GmbH., Berlin–Bonn.
- Darré, Richard Walther Darré (1930): Neuadel aus Blut und Boden, J. S. Lehmanns Verlag, München.
- Gollwitzer, Heinz hrsg (1977): Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York.
- Goltz, Theodor von der (1872): Die ländliche Arbeiterfrage und ihre Lösung, Danzig.
- Gies, Horst (1968): Die nationalsozialistische Machtergreifung auf dem agrarpolitischen Sektor. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Jahrgang 16. 1968, Heft 2. pp. 210–232.

- Gies, Horst (1973): Der Reichsnährstand – Organ berufständischer Selbstverwaltung oder Instrument staatlicher Wirtschaftsleitung?, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, Jahrgang 21. 1973, Heft 2. pp. 216–233.
- Haushofer, Heinz (1959): Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet Band II., Bayrischer Landwirtschaftsverlag, München–Bonn–Wien.
- Heberle, Rudolf (1962): Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918–1932, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.
- Moore, Barrington Jr. (1967): Social Origins of Dictatorships. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, Beacon Press, Boston.
- Pomp, Rainer (2011): Bauern und Großgrundbesitzer auf ihrem Weg ins Dritte Reich. Der Brandenburgische Landbund 1919–1933, Akademie Verlag GmbH., Berlin.
- Reif, Heinz hrsg. (1994): Ostelbische Agrargesellschaft im Kaiserreich und in der Weimarer Republik, Akademie Verlag, Berlin.
- Reif, Heinz (Ed.) (2001): Adel und Bürgertum in Deutschland Teil 2: Entwicklungslinien und Wendepunkte im 20. Jahrhundert. Akademie Verlag, Berlin.
- Reif, Heinz (2012): Adel im 19. und 20. Jahrhundert, Enzyklopädie Deutscher Geschichte Band 55, Oldenbourg Verlag, München.
- Sohnrey Heinrich (1901): Wegweiser für ländliche Wohlfarts- und Heimatspflege, Dorfschriftenverlag, Berlin.
- Stöcker, Georg (2011): Agrarideologie und Sozialreform im Deutschen Kaiserreich, V&R unipress GmbH., Göttingen.